

AKTUAR MOLIYA VA BUXGALTERIYA HISOBI ILMIY JURNALI

Vol. 6 Issue 10 | pp. 164-174 | ISSN: 2181-1865

Available online <https://finance.tsue.uz/index.php/afa>

AKSIYADORLIK JAMIYATLARIDA ICHKI AUDIT SAMARADORLIGIGA TA'SIR ETUVCHI OMILLARNI KOMPLEKS BAHOLASH MODELINI TAKOMILLASHTIRISH

Ergashev Olloyor Furqat o'g'li

Samarqand iqtisodiyot va servis instituti tayanch doktranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada aksiyadorlik jamiyatlarida ichki audit samaradorligiga ta'sir etuvchi omillar va ularni kompleks baholashning nazariy hamda metodologik asoslari tadqiq etilgan. Xalqaro ilmiy tadqiqotlar tahlili asosida ichki audit samaradorligini belgilovchi asosiy omillar tizimlashtirilgan hamda audit faoliyatini faqat tekshiruvlar soni va aniqlangan kamchiliklar bilan baholashning cheklangan jihatlari asoslab berilgan. Tadqiqotda tashkiliy mustaqillik, kasbiy salohiyat va resurslar, auditorlik jarayonlari sifati, tavsiyalar ijrosi va monitoring, shuningdek, korporativ boshqaruv organlari bilan hamkorlikni qamrab oluvchi besh yo'nalishli kompleks baholash modeli taklif etilgan. Mazkur model ichki audit samaradorligining integral indeksini hisoblash, muammoli yo'nalishlarni aniqlash va audit faoliyatini takomillashtirish bo'yicha boshqaruv qarorlarini ishlab chiqish imkonini beradi. Shuningdek, ko'rsatkichlarni standartlashtirish, vazn koeffitsiyentlarini ilmiy asoslash va modelni O'zbekiston aksiyadorlik jamiyatlari amaliyotida empirik sinovdan o'tkazish zarurati yoritilgan.

Kalit so'zlar: aksiyadorlik jamiyatlari, ichki audit, audit samaradorligi, kompleks baholash modeli, integral indeks, tashkiliy mustaqillik, kasbiy kompetensiya, auditorlik jarayonlari, audit tavsiyalari, monitoring, audit qo'mitasi, korporativ boshqaruv, risklarni boshqarish, ichki nazorat.

Аннотация. В статье исследуются теоретические и методологические основы оценки факторов, влияющих на эффективность внутреннего аудита в акционерных обществах, а также совершенствования комплексной модели их оценки. На основе анализа международных научных исследований систематизированы основные факторы, определяющие эффективность внутреннего аудита, и обоснованы ограничения подхода, основанного исключительно на количестве проведённых проверок и выявленных нарушений. Предложена комплексная модель оценки, включающая пять направлений: организационную независимость, профессиональный потенциал и ресурсы, качество аудиторских процессов, выполнение рекомендаций и мониторинг, а также взаимодействие с органами корпоративного управления. Данная модель позволяет рассчитывать интегральный индекс эффективности внутреннего аудита, выявлять проблемные направления и разрабатывать управленческие решения по совершенствованию аудиторской деятельности. Кроме того, обоснована необходимость стандартизации показателей, научного определения весовых коэффициентов и эмпирической апробации предложенной модели на практике акционерных обществ Узбекистана.

Ключевые слова: акционерные общества, внутренний аудит, эффективность аудита, комплексная модель оценки, интегральный индекс, организационная

независимость, профессиональная компетентность, аудиторские процессы, аудиторские рекомендации, мониторинг, аудиторский комитет, корпоративное управление, управление рисками, внутренний контроль.

Abstract. *This article examines the theoretical and methodological foundations for assessing the factors affecting internal audit effectiveness in joint-stock companies and improving a comprehensive evaluation model. Based on an analysis of international academic research, the main determinants of internal audit effectiveness are systematized, and the limitations of evaluating audit performance solely by the number of audits conducted and deficiencies identified are substantiated. The study proposes a comprehensive five-dimensional evaluation model encompassing organizational independence, professional competence and resources, audit process quality, implementation of audit recommendations and monitoring, and cooperation with corporate governance bodies. The proposed model enables the calculation of an integral internal audit effectiveness index, the identification of problematic areas, and the development of managerial decisions aimed at improving audit activities. Furthermore, the study highlights the need to standardize evaluation indicators, scientifically justify weighting coefficients, and empirically test the proposed model in the context of joint-stock companies in Uzbekistan.*

Keywords: *joint-stock companies, internal audit, audit effectiveness, comprehensive evaluation model, integral index, organizational independence, professional competence, audit processes, audit recommendations, monitoring, audit committee, corporate governance, risk management, internal control.*

Kirish

Jahon iqtisodiyotida korporativ boshqaruv tizimining rivojlanishi aksiyadorlik jamiyatlarida nazorat va boshqaruv mexanizmlarini takomillashtirishni talab etmoqda. Bugungi kunda iqtisodiy munosabatlarning murakkablashuvi, investitsiya jarayonlarining kengayishi hamda aksiyadorlar va investorlar manfaatlarini himoya qilish zarurati korxonalarda samarali ichki nazorat tizimini tashkil etish masalasini dolzarb qilib qo'yimoqda. Ayniqsa, moliyaviy resurslardan oqilona foydalanish, mavjud risklarni o'z vaqtida aniqlash, moliyaviy axborotlarning ishonchliligini ta'minlash va boshqaruv qarorlarining asoslanganligini oshirishda ichki audit muhim o'rin tutadi. Ichki audit korxona faoliyatidagi mavjud kamchiliklarni aniqlash, ichki nazorat tizimini baholash, risklarni boshqarish jarayonlarini takomillashtirish va rahbariyatga asoslangan tavsiyalar berishga xizmat qiladi. Hozirgi sharoitda ichki auditning vazifasi faqat tekshiruv o'tkazish va aniqlangan xatolarni qayd etish bilan cheklanib qolmaydi. Uning asosiy vazifalaridan biri korxona faoliyatini yaxshilash, resurslardan samarali foydalanishga ko'maklashish va korporativ boshqaruv sifatini oshirishdan iborat. Shu sababli ichki audit faoliyatining qanday tashkil etilgani bilan bir qatorda, uning amaliy natijalari va korxona faoliyatiga ko'rsatayotgan ta'sirini baholash ham muhim ahamiyatga ega.

Aksiyadorlik jamiyatlarida ichki audit samaradorligi bir qator omillarga bog'liq. Jumladan, ichki auditorlarning kasbiy malakasi, mustaqilligi va xolisligi, audit xizmatining tashkiliy tuzilmasi, rahbariyatning qo'llab-quvvatlashi, audit qo'mitasi bilan hamkorlik, yetarli resurslar bilan ta'minlanganlik hamda audit jarayonlarining to'g'ri tashkil etilishi shular jumlasidandir. Mazkur omillarning har biri ichki auditning sifatli amalga oshirilishiga va uning natijalaridan amaliyotda foydalanishga ta'sir ko'rsatadi.

Masalan, auditor tomonidan aniqlangan kamchiliklar yuzasidan asosli tavsiyalar berilishi muhim, biroq ushbu tavsiyalarning bajarilishi va aniqlangan muammolarning bartaraf etilishi ham audit samaradorligini baholashda alohida ahamiyat kasb etadi.

Amaliyotda ichki audit samaradorligini baholashda ko'pincha o'tkazilgan tekshiruvlar soni, aniqlangan kamchiliklar va tayyorlangan hisobotlar kabi ko'rsatkichlarga e'tibor qaratiladi. Biroq ushbu ko'rsatkichlar ichki audit faoliyatining haqiqiy natijalarini to'liq ifodalamaydi. Chunki tekshiruvlar sonining ko'pligi har doim ham audit samaradorligining yuqoriligini anglatmaydi. Ichki audit natijalarini baholashda tavsiyalarning bajarilish darajasi, kamchiliklarning takrorlanishi, risklarni kamaytirish, ichki nazorat tizimining takomillashuvi va manfaatdor tomonlarning audit faoliyatidan qoniqishi kabi jihatlarni ham hisobga olish zarur. Bu esa ichki audit samaradorligini bir nechta o'zaro bog'liq ko'rsatkichlar asosida baholashni taqozo etadi.

Aksiyadorlik jamiyatlarida ham ichki audit faoliyatini takomillashtirish, korporativ boshqaruv samaradorligini oshirish va ichki nazorat tizimini mustahkamlash muhim vazifalardan biridir. Buning uchun ichki audit samaradorligiga ta'sir qiluvchi omillarni aniq belgilash, ularni baholash mezonlarini ishlab chiqish va olingan natijalarni boshqaruv qarorlarida qo'llash imkoniyatlarini kengaytirish zarur. Ayniqsa, ichki audit faoliyatining natijalarini miqdoriy va sifat ko'rsatkichlari orqali baholash hamda ularni yagona tizimga birlashtirish aksiyadorlik jamiyatlarida audit xizmatining amaliy samaradorligini aniqlashga yordam beradi.

Shu munosabat bilan, aksiyadorlik jamiyatlarida ichki audit samaradorligiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash va uning natijalarini kompleks baholash modelini takomillashtirish muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega. Mazkur tadqiqotda ichki audit samaradorligiga ta'sir qiluvchi asosiy omillarni tizimlashtirish, ularning natijaviy ko'rsatkichlar bilan bog'liqligini aniqlash hamda ichki audit faoliyatini kompleks baholashga xizmat qiluvchi yondashuvni ishlab chiqishga e'tibor qaratiladi. Bunday yondashuv aksiyadorlik jamiyatlarida ichki audit faoliyatidagi mavjud kamchiliklarni aniqlash, uning natijadorligini oshirish va korporativ boshqaruv tizimini yanada takomillashtirish uchun asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Adabiyotlar sharhi

Aksiyadorlik jamiyatlarida ichki audit samaradorligini oshirish masalasi korporativ boshqaruv, ichki nazorat, risklarni boshqarish va moliyaviy axborot ishonchliligini ta'minlash bilan uzviy bog'liq. Mazkur yo'nalishdagi ilmiy tadqiqotlarda ichki audit samaradorligi faqat auditorlik tekshiruvlarining o'tkazilishi yoki aniqlangan kamchiliklar soni bilan emas, balki audit natijalarining tashkilot faoliyatiga ta'siri, tavsiyalarning bajarilishi hamda nazorat tizimining takomillashuvi bilan ham izohlanadi. Shu sababli ichki audit samaradorligini baholashda uning alohida jihatlari emas, balki natijaga ta'sir qiluvchi omillarni o'zaro bog'liq holda o'rganish muhim hisoblanadi.

Ichki audit samaradorligiga ta'sir etuvchi omillarni tizimli ravishda o'rgangan tadqiqotlardan biri Ayman Abdelrahim va Husam-Aldin N. Al-Malkawi tomonidan 2022-yilda nashr qilingan "The Influential Factors of Internal Audit Effectiveness: A Conceptual Model"¹ nomli maqoladir. Mualliflar ichki audit samaradorligiga oid ilmiy ishlarni tizimli

¹ Abdelrahim, A., Al-Malkawi, H. A. N. The Influential Factors of Internal Audit Effectiveness: A Conceptual Model // International Journal of

ko'rib chiqish asosida unga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni umumlashtirgan va konseptual modelni taklif qilgan. Tadqiqotda 1999-yil yanvaridan 2022-yil martigacha bo'lgan davrda chop etilgan ilmiy ishlar o'rganilgan. Mualliflar ichki audit samaradorligiga ta'sir qiluvchi omillarni beshta asosiy guruhga ajratadi: ichki auditning tashkiliy xususiyatlari, ichki audit bilan bog'liq munosabatlar, auditorlik jarayonlari, audit resurslari hamda boshqa ishonchni ta'minlovchi subyektlar bilan muvofiqlashtirish. Ushbu yondashuv ichki audit samaradorligini birgina ko'rsatkich bilan izohlash yetarli emasligini, uni bir nechta o'zaro bog'langan omillar asosida baholash zarurligini ko'rsatadi.

Ichki audit samaradorligining alohida omillarini empirik ma'lumotlar asosida tekshirgan tadqiqotlar ham mavjud. Alzeban va Gwilliam (2014) Saudiya Arabistoni davlat tashkilotlari misolida ichki audit samaradorligiga ta'sir etuvchi omillarni o'rgangan². Tadqiqotda 79 ta tashkilotdan olingan ma'lumotlar, 203 nafar rahbar va 239 nafar ichki auditorning fikrlari tahlil qilingan. Mualliflar rahbariyatning ichki auditni qo'llab-quvvatlashi muhim omil ekanini aniqlagan. Bunda malakali xodimlarni jalb etish, zarur resurslar bilan ta'minlash, tashqi auditorlar bilan munosabatlarni rivojlantirish va ichki audit mustaqilligini ta'minlash rahbariyat ko'magining muhim jihatlari sifatida qaralgan. Ushbu natijalar ichki audit samaradorligi faqat auditorlarning individual salohiyatiga emas, balki tashkilotda yaratilgan tashkiliy sharoitlarga ham bog'liqligini ko'rsatadi.

Ichki auditor mustaqilligi va rahbariyat ko'magining o'zaro bog'liqligi Tran va Do tomonidan Vetnam fond bozorida ro'yxatga olingan nomoliyaviy kompaniyalar misolida o'rganilgan³. Tadqiqot 2021-yilda 144 nafar ichki auditor ishtirokidagi so'rov ma'lumotlariga asoslangan. Mualliflar ichki audit mustaqilligi va rahbariyatning qo'llab-quvvatlashi samaradorlikka ijobiy ta'sir ko'rsatishini aniqlagan. Shu bilan birga, auditorlarning kompetensiyasi va audit ishining sifati bo'yicha kutilgan ta'sir statistik jihatdan tasdiqlanmagan. Bu natija ichki audit samaradorligiga ta'sir qiluvchi omillarni nazariy jihatdan muhim deb hisoblashning o'zi yetarli emasligini, ularning amaliy ta'sirini tanlangan tashkilotlar va ma'lumotlar doirasida alohida tekshirish lozimligini anglatadi.

Ichki audit samaradorligini baholashda audit qo'mitasining roli ham alohida ahamiyatga ega. Gebrayel va boshqalar (2018) Ummon fond bozorida ro'yxatga olingan nomoliyaviy kompaniyalar ma'lumotlari asosida audit qo'mitasi va ichki audit funksiyasi o'rtasidagi munosabatlarning moliyaviy hisobot sifati bilan bog'liqligini tahlil qilgan⁴. Tadqiqot natijalariga ko'ra, audit qo'mitasi yig'ilishlarining tez-tez o'tkazilishi va kompaniyada ichki audit funksiyasining mavjudligi moliyaviy hisobot sifati bilan ijobiy bog'liqlikka ega. Mualliflar audit qo'mitasining ichki audit faoliyatini nazorat qilishi, aniqlangan muammolar va tavsiyalar ijrosini muhokama qilishi korporativ nazoratni kuchaytirishi mumkinligini ko'rsatgan. Ushbu yondashuv aksiyadorlik jamiyatlarida ichki audit samaradorligini baholashda faqat audit bo'linmasining ichki ko'rsatkichlari bilan

Financial Studies. - 2022. - Vol. 10, No. 3. - Article 71. <https://doi.org/10.3390/jifs10030071>

² Alzeban, A., Gwilliam, D. Factors affecting the internal audit effectiveness: A survey of the Saudi public sector // Journal of International Accounting, Auditing and Taxation. - 2014. - Vol. 23, No. 2. - P. 74-86. - <https://doi.org/10.1016/j.intaccudtax.2014.06.001>

³ Tran, T. T. T., Do, T. N. Factors Affecting Internal Audit Effectiveness: Empirical Evidence from Vietnam // International Journal of Financial Studies. - 2022. - Vol. 10, No. 2. - Article 37. - <https://doi.org/10.3390/jifs10020037>

⁴ Turetken, O. et al. Internal audit effectiveness: operationalization and influencing factors // Managerial Auditing Journal. - 2020. - Vol. 35, No. 2. - P. 238-271. - <https://doi.org/10.1108/MAJ-08-2018-1980>

cheklanmay, audit qo'mitasi bilan o'zaro munosabatlarni ham hisobga olish zarurligini asoslaydi.

Turetken va boshqalar 2020-yilda *Managerial Auditing Journal* jurnalida chop etilgan "Internal audit effectiveness: operationalization and influencing factors" nomli tadqiqotida ichki audit samaradorligini amaliy o'lchash va unga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash masalalari tizimli adabiyotlar sharhi asosida ko'rib chiqilgan⁵. Ushbu ishning ahamiyati ichki audit samaradorligini baholash mezonlarini aniqlash bilan birga, turli tadqiqotlarda qo'llanilgan yondashuvlarni umumlashtirishga qaratilganidadir. Tadqiqot mavzusi ichki audit samaradorligini baholashda yagona, barcha tashkilotlar uchun bir xil qo'llanadigan ko'rsatkich bilan cheklanib qolmasdan, o'lchash mezonlari va ularga ta'sir qiluvchi omillarni o'zaro bog'liq holda ko'rib chiqish zarurligini ta'kidlaydi. Mazkur maqola doirasida adabiyotlarni tahlil qilishdan kelib chiqadigan asosiy masala — ichki audit samaradorligiga ta'sir qiluvchi omillarni yagona tizimda birlashtirish, ularni o'lchanadigan ko'rsatkichlar orqali ifodalash va aksiyadorlik jamiyatlari sharoitida amaliy jihatdan baholash hisoblanadi. Abdelrahim va Al-Malkawi taklif qilgan besh guruhli konseptual yondashuv ushbu ish uchun nazariy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin. Biroq uni O'zbekiston aksiyadorlik jamiyatlari sharoitiga moslashtirishda ichki auditning tashkiliy tuzilishi, audit qo'mitasining amaldagi roli, tavsiyalar ijrosini nazorat qilish tartibi, raqamli tahlil vositalaridan foydalanish va audit natijalarining boshqaruv qarorlariga ta'sirini hisobga olish zarur. Shundan kelib chiqib, mazkur tadqiqotda ichki audit samaradorligiga ta'sir etuvchi omillarni kompleks baholash modelini takomillashtirish masalasi ilgari suriladi.

Tadqiqot usullari

Mazkur tadqiqotda aksiyadorlik jamiyatlarida ichki audit samaradorligiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash, ularni tizimlashtirish va kompleks baholash modelini takomillashtirish maqsadida bir qator ilmiy tadqiqot usullaridan foydalanildi. Jumladan, ichki audit samaradorligining nazariy asoslarini o'rganishda ilmiy abstraksiya, tahlil va sintez usullari qo'llanildi. Ichki audit samaradorligiga ta'sir etuvchi tashkiliy mustaqillik, auditorlarning kasbiy kompetensiyasi, resurslar bilan ta'minlanganlik, auditorlik jarayonlarining sifati, tavsiyalar ijrosi va boshqaruv organlari bilan hamkorlik kabi omillarni aniqlash hamda tizimlashtirishda tizimli va taqqoslama tahlil usullaridan foydalanildi. Xalqaro ilmiy tadqiqotlarda ilgari surilgan yondashuvlarni o'rganish asosida ichki audit samaradorligini belgilovchi omillar guruhlandi va ularni aksiyadorlik jamiyatlari faoliyati sharoitiga moslashtirish imkoniyatlari tahlil qilindi.

Tahlil va natijalar

Ichki audit samaradorligini baholashda asosiy muammolardan biri — audit faoliyatining hajmi bilan uning amaliy natijasini farqlashdir. Masalan, bir yil davomida ko'plab tekshiruvlar o'tkazilishi ichki audit samarali ishlayotganini o'z-o'zidan anglatmaydi. Agar aniqlangan kamchiliklar bartaraf etilmasa, tavsiyalar bajarilmasa yoki muhim risklar o'z vaqtida aniqlanmasa, tekshiruvlar sonining ko'pligi boshqaruv samaradorligini yetarli darajada ifodalamaydi.

⁵ Gebayel, E. et al. Effective association between audit committees and the internal audit function and its impact on financial reporting quality: Empirical evidence from Omani listed firms // *International Journal of Auditing*. — 2018. — Vol. 22, No. 2. — P. 197–213. — <https://doi.org/10.1111/ijau.12113>

Ichki audit samaradorligi bo'yicha xalqaro tadqiqotlarning muhim jihati shundaki, ayrim olimlar konseptual model ishlab chiqqan bo'lsa, boshqalari so'rovnomalar, statistik tahlil va regressiya usullari orqali alohida omillarning ta'sirini tekshirgan (1-jadval). Ularning natijalarini qiyoslash taklif etilayotgan modelning nazariy asoslarini mustahkamlashga yordam beradi.

1-jadval.

Ichki audit samaradorligiga oid xalqaro tadqiqotlarning qiyosiy tahlili⁶

Mualliflar va yil	Tadqiqot bazasi va usuli	Asosiy natija	Mazkur tadqiqot uchun ahamiyati
Alzeban va Gwilliam (2014)	Saudiya Arabistonining 79 ta davlat tashkiloti; 203 nafar rahbar va 239 nafar ichki auditor so'rovi; ko'p omilli regressiya	Rahbariyat ko'magi ichki audit samaradorligining muhim omili sifatida aniqlangan	Rahbariyat ko'magini alohida baholash mezonlari sifatida kiritish
Gebrayel va hammualliflar (2018)	Ummon fond bozorida ro'yxatga olingan kompaniyalar; audit qo'mitasi, ichki audit va moliyaviy hisobot sifati tahlili	Audit qo'mitasi va ichki audit funksiyasining o'zaro aloqasi moliyaviy hisobot sifati bilan bog'liq	Audit qo'mitasi bilan hamkorlikni modelga kiritish
Türetken, Jethefer va Ozkan (2020)	Tizimli adabiyotlar sharhi	Samaradorlikni o'lchash mezonlari va ta'sir etuvchi omillar bo'yicha yaxlit yondashuv zarurligi asoslangan	Ko'p omilli baholash tizimini ishlab chiqish
Abdelrahim va Al-Malkawi (2022)	1999–2022-yillardagi ilmiy adabiyotlarning tizimli sharhi	Omillar beshta guruhga birlashtirilgan: tashkiliy xususiyatlar, munosabatlar, jarayonlar, resurslar va muvofiqlashtirish	Kompleks modelning asosiy yo'nalishlarini shakllantirish
Abdelrahim va Al-Malkawi (2024-yilda e'lon qilingan, 2025-yil jildida)	Fors ko'rfazi hamkorlik kengashi mamlakatlaridagi 207 nafar ichki audit rahbari so'rovi	Yuqori rahbariyat ko'maging ichki audit samaradorligiga ta'siri va boshqa omillar bilan o'zaro munosabati tekshirilgan	Rahbariyat ko'magini faqat alohida omil emas, balki boshqa omillar ta'sirini kuchaytirishi mumkin bo'lgan shart sifatida ham tekshirish

Jadvaldagi tadqiqotlar ichki audit samaradorligiga ta'sir qiluvchi omillarning bir xil darajada ishlamasligini ko'rsatadi. Alzeban va Gwilliam (2014) rahbariyat ko'magini muhim omil sifatida aniqlagan. Bunda rahbariyatning audit tavsiyalarini qo'llab-quvvatlashi, ichki audit uchun zarur resurslarni ajratishi va auditorlik faoliyatining mustaqilligini ta'minlashi alohida ahamiyat kasb etadi. Gebrayelning (2018) tadqiqoti esa

⁶ Muallif ishlanmasi

ichki auditni korporativ boshqaruvdan ajratilgan holda baholash maqsadga muvofiq emasligini ko'rsatadi. Audit qo'mitasi bilan ichki audit o'rtasidagi samarali aloqa moliyaviy hisobot sifatini ta'minlash mexanizmlaridan biri sifatida ko'riladi. Abdelrahim va Al-Malkawi (2025) tadqiqotida 207 nafar ichki audit rahbari ma'lumotlari asosida yuqori rahbariyat ko'magining ichki audit samaradorligiga ta'siri va uning boshqa omillar bilan o'zaro aloqasi o'rganilgan. Bu yondashuv ichki audit samaradorligini faqat alohida ko'rsatkichlar yig'indisi sifatida emas, balki omillar o'rtasidagi o'zaro ta'sirni hisobga olgan holda baholash zarurligini ko'rsatadi.

Mazkur natijalardan kelib chiqib, aksiyadorlik jamiyatlari uchun ishlab chiqiladigan modelda uchta jihatga alohida e'tibor qaratish lozim:

birinchidan, ichki auditning tashkiliy mustaqilligi;

ikkinchidan, rahbariyat va audit qo'mitasi bilan o'zaro munosabatlar;

uchinchidan, auditorlik tavsiyalarining amaliy ijrosi. Bularning barchasi audit faoliyatining yakuniy natijalari bilan bog'lanishi zarur.

Xalqaro ilmiy ishlar tahlili asosida ichki audit samaradorligini baholashda jarayon ko'rsatkichlari bilan natija ko'rsatkichlarini ajratish maqsadga muvofiq.

Jarayon ko'rsatkichlari ichki audit qanday tashkil etilgani va bajarilganini ifodalaydi. Masalan, riskka asoslangan rejaning bajarilishi, auditorlarning malakasi va audit uchun ajratilgan resurslar shu guruhga kiradi. Natija ko'rsatkichlari esa audit faoliyati qanday o'zgarishlarga olib kelganini ko'rsatadi.

Ichki audit samaradorligini kompleks baholash modeli uchun tavsiya etiladigan ko'rsatkichlar quyidagi 2-jadvalda ko'rsatilgan.

2-jadval.

Kompleks baholash modeli uchun tavsiya etiladigan ko'rsatkichlar⁷

Yo'nalish	Ko'rsatkich	Hisoblash yoki baholash usuli
Tashkiliy mustaqillik	Ichki auditning mustaqil hisobot berish imkoniyati	Tasdiqlangan tashkiliy tartib va ekspert bahosi
Kasbiy salohiyat	Malaka oshirish va kasbiy rivojlanish darajasi	O'qitish soatlari, sertifikatlar va kompetensiya bahosi
Resurslar	Audit rejasini bajarish uchun resurslar yetarliligi	Rejalashtirilgan va mavjud resurslar taqqoslanishi
Audit jarayonlari	Riskka asoslangan audit rejasining bajarilishi	Bajarilgan reja bandlari / jami reja bandlari $\times 100\%$
Tavsiyalar ijrosi	Audit tavsiyalarining bajarilish darajasi	Muddatida bajarilgan tavsiyalar / muddati kelgan tavsiyalar $\times 100\%$
Nazorat natijalari	Takroriy kamchiliklar ulushi	Takroriy kamchiliklar / jami aniqlangan kamchiliklar $\times 100\%$
Boshqaruv bilan hamkorlik	Audit natijalarining qarorlarda qo'llanilishi	Hujjatlar tahlili va ekspert bahosi
Muvofiqlashtirish	Tashqi auditorlar va boshqa nazorat funksiyalari bilan hamkorlik	Hamkorlik tartiblari va takroriy ishlarning tahlili

⁷ Muallif ishlanmasi

Jadvaldagi ko'rsatkichlar ichki audit faoliyatining turli tomonlarini qamrab oladi. Biroq ularni amaliyotga tatbiq etishda ayrim metodik masalalarni hisobga olish zarur.

Birinchidan, barcha ko'rsatkichlar bir xil yo'nalishda o'zgarmaydi. Masalan, tavsiyalar ijrosining yuqori bo'lishi odatda ijobiy holat hisoblansa, takroriy kamchiliklar ulushining yuqori bo'lishi nazoratdagi muammolar saqlanib qolayotganidan dalolat berishi mumkin. Shu sababli integral indeksni hisoblashdan oldin ko'rsatkichlarning yo'nalishini birxillashtirish kerak.

Ikkinchidan, ko'rsatkichlarni taqqoslash uchun ularni umumiy o'lchovga keltirish lozim. Foiz, ball, son va ekspert baholari bevosita qo'shilsa, natija metodologik jihatdan asoslanmagan bo'lishi mumkin. Shuning uchun standartlashtirish usuli, baholash shkalasi va vazn koeffitsiyentlari oldindan belgilanishi zarur.

Uchinchidan, faqat yuqori ko'rsatkichlarga erishishga intilish noto'g'ri rag'batlarni keltirib chiqarishi mumkin. Masalan, aniqlangan kamchiliklar sonining kamligi auditning samarali ishlayotganini ham, tekshiruvlar yetarlicha chuqur olib borilmaganini ham anglatishi mumkin. Shu sababli ko'rsatkichlar alohida emas, balki bir-birini to'ldiruvchi tizimda talqin qilinishi lozim.

Yuqoridagi tahlillar asosida aksiyadorlik jamiyatlarida ichki audit samaradorligini baholash uchun beshta yo'nalishni birlashtiruvchi integral model taklif etiladi. Modelning asosiy farqi — audit faoliyatining tashkiliy sharoitlari va jarayonlarini tavsiyalar ijrosi hamda boshqaruvga ta'sir ko'rsatadigan natijalar bilan bog'lashdir.

Integral baholash quyidagi umumiy formula orqali ifodalanadi:

$$IAE = \sum_{j=1}^5 w_j \times S_j$$

Bu yerda:

IAE — ichki audit samaradorligining integral indeksi;

S_1 — tashkiliy mustaqillik ko'rsatkichi;

S_2 — kasbiy salohiyat va resurslar ko'rsatkichi;

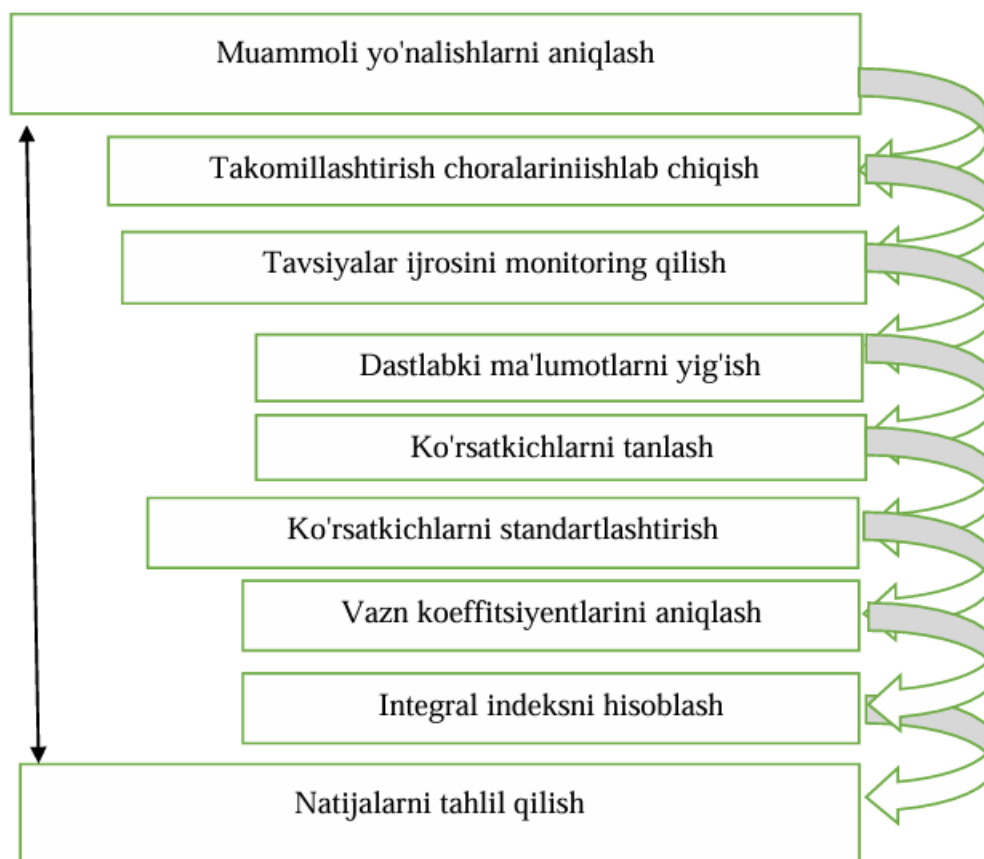
S_3 — auditorlik jarayonlari sifati ko'rsatkichi;

S_4 — tavsiyalar ijrosi va monitoring ko'rsatkichi;

S_5 — hamkorlik va boshqaruvga ta'sir ko'rsatkichi;

w_j — har bir yo'nalishning vazn koeffitsiyenti.

Olib borirgan izlanishlar natijatsida taklif etilayotgan kompleks baholash modelining ishlash mexanizmi ichki audit samaradorligini izchil va tizimli ravishda baholash bosqichlarini qamrab oladi. Dastlab, aksiyadorlik jamiyatlarida ichki audit faoliyatiga oid ma'lumotlar yig'iladi va baholash uchun tegishli ko'rsatkichlar tanlanadi. Keyingi bosqichda tanlangan ko'rsatkichlar yagona o'lchovga keltirilib, ularning vazn koeffitsiyentlari aniqlanadi hamda integral indeks hisoblanadi. Olingan natijalar tahlil qilinib, ichki audit faoliyatidagi muammoli yo'nalishlar belgilanadi va ularni bartaraf etish bo'yicha takomillashtirish choralari ishlab chiqiladi. Shundan so'ng tavsiyalarning bajarilishi monitoring qilinib, natijalar qayta baholanadi. Mazkur mexanizmning o'ziga xos jihati baholash, muammolarni aniqlash, takomillashtirish va monitoring bosqichlarining o'zaro uzviy bog'liqligini ta'minlash orqali ichki audit samaradorligini muntazam oshirib borishga xizmat qilishidir. (2-rasm.)

2-rasm. Taklif etilayotgan kompleks baholash modelining ishlash mexanizmi

Rasmda aks ettirilgan mexanizm baholash jarayonini bir martalik hisob-kitob bilan cheklamaydi. Aksincha, u ma'lumotlarni yig'ish, natijalarni tahlil qilish, takomillashtirish choralari belgilash va ularning bajarilishini qayta nazorat qilishni o'z ichiga oladi. Shu jihatdan model ichki auditni faqat nazorat vositasi sifatida emas, balki korporativ boshqaruvni takomillashtirishga xizmat qiluvchi tizim sifatida baholash imkonini beradi.

O'rganilgan xalqaro ilmiy ishlar va taklif etilgan model asosida quyidagi natijalar shakllantirildi.

Birinchi natija — ichki audit samaradorligini ko'p omilli yondashuv asosida baholash zarurati asoslandi. Türetken va hammualliflar (2020) samaradorlikni o'lchash mezonlari va ta'sir etuvchi omillarni tizimli ravishda umumlashtirgan. Abdelrahim va Al-Malkawi (2022) esa ularni beshta asosiy guruhga birlashtirgan. Bu tadqiqotlar ichki auditni faqat tekshiruvlar hajmi yoki aniqlangan kamchiliklar soni bilan baholash yetarli emasligini ko'rsatadi.

Ikkinchi natija — rahbariyat ko'magi va audit qo'mitasi bilan hamkorlikni alohida baholash zarurligi belgilandi. Alzeban va Gwilliam (2014) rahbariyat ko'magini ichki audit samaradorligining muhim omili sifatida aniqlagan. Gebrayel va hammualliflar (2018) esa audit qo'mitasi va ichki audit o'rtasidagi munosabatlarni moliyaviy hisobot sifati bilan bog'liq holda o'rgangan. Ushbu natijalar aksiyadorlik jamiyatlarida ichki audit samaradorligini tashkilotning boshqaruv tuzilmasidan ajratib baholamaslik kerakligini asoslaydi.

Uchinchi natija — jarayon ko'rsatkichlari va yakuniy natija ko'rsatkichlarini farqlash taklif etildi. Audit rejasining bajarilishi, auditorlar malakasi va resurslar bilan ta'minlanganlik jarayonni ifodalaydi. Tavsiyalar ijrosi, takroriy kamchiliklar va ichki nazoratdagi yaxshilanishlar esa auditning amaliy natijasini baholashga yordam beradi. Ushbu ikki guruhni birgalikda qo'llash audit faoliyatining tashkil etilishi va real ta'sirini o'zaro bog'liq holda baholash imkonini beradi.

To'rtinchi natija — besh yo'nalishli kompleks baholash modeli taklif qilindi. Model tashkiliy mustaqillik, kasbiy salohiyat va resurslar, auditorlik jarayonlari sifati, tavsiyalar ijrosi va monitoring, shuningdek, hamkorlik va boshqaruvga ta'sir yo'nalishlarini qamrab oladi. Bu tuzilma xalqaro adabiyotlarda aniqlangan omillarni aksiyadorlik jamiyatlari faoliyatiga moslashtirishga qaratilgan mualliflik metodik taklifidir.

Beshinchi natija — modelni amaliyotga tatbiq etishning hisoblash mexanizmi ishlab chiqildi. Ko'rsatkichlarni standartlashtirish, vazn koeffitsiyentlarini aniqlash va integral indeksni hisoblash bosqichlari belgilandi. Shu bilan birga, vaznlarni empirik asossiz tayinlash yoki indeks chegaralarini dalilsiz belgilashdan qochish zarurligi asoslandi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalari aksiyadorlik jamiyatlarida ichki audit samaradorligi tashkiliy mustaqillik, auditorlarning kasbiy salohiyati, audit jarayonlari sifati, tavsiyalar ijrosi hamda korporativ boshqaruv organlari bilan hamkorlikka bog'liqligini ko'rsatadi. Xalqaro ilmiy tadqiqotlar tahlili ichki auditni faqat tekshiruvlar soni yoki aniqlangan kamchiliklar orqali baholash yetarli emasligini, uning amaliy natijalarini ham hisobga olish zarurligini asoslaydi.

Tadqiqot doirasida ichki audit samaradorligini kompleks baholashning besh yo'nalishli modeli taklif etildi. Ushbu model tashkiliy mustaqillik, kasbiy salohiyat va resurslar, auditorlik jarayonlari sifati, tavsiyalar ijrosi va monitoring, shuningdek, hamkorlik va boshqaruvga ta'sir ko'rsatkichlarini bir tizimga birlashtiradi. Modelning asosiy afzalligi audit faoliyatining tashkil etilishi bilan uning amaliy natijalarini o'zaro bog'liq holda baholash imkoniyatidir.

Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, quyidagi takliflar ishlab chiqildi:

1. Kompleks baholash tizimini joriy etish — ichki audit samaradorligini beshta asosiy yo'nalish bo'yicha muntazam baholash.
2. Tavsiyalar ijrosini kuchaytirish — bajarilgan tavsiyalar ulushi, takroriy kamchiliklar va muammolarni bartaraf etish darajasini monitoring qilish.
3. Ichki audit mustaqilligini ta'minlash — audit bo'linmasining vakolatlari va hisobot berish tartibini takomillashtirish, audit qo'mitasi bilan hamkorlikni rivojlantirish.
4. Raqamli texnologiyalar va kasbiy salohiyatni rivojlantirish — auditorlarning malakasini oshirish hamda ma'lumotlarni tahlil qilish vositalaridan foydalanishni kengaytirish.
5. Integral indeksni ilmiy asoslash — ko'rsatkichlarni standartlashtirish va vazn koeffitsiyentlarini ekspert yoki statistik usullar orqali aniqlash.

Xulosa qilib aytganda, taklif etilgan kompleks model aksiyadorlik jamiyatlarida ichki audit samaradorligini tizimli baholash va uni takomillashtirish yo'nalishlarini aniqlash uchun metodik asos yaratadi. Modelning amaliy samaradorligini tasdiqlash

uchun uni O'zbekiston aksiyadorlik jamiyatlari ma'lumotlari asosida empirik tekshirish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Abdelrahim A., Al-Malkawi H.A.N. The Influential Factors of Internal Audit Effectiveness: A Conceptual Model // International Journal of Financial Studies. -2022. - Vol. 10, No. 3. -Article 71. <https://doi.org/10.3390/ijfs10030071>.
2. Alzeban A., Gwilliam D. Factors Affecting the Internal Audit Effectiveness: A Survey of the Saudi Public Sector // Journal of International Accounting, Auditing and Taxation. — 2014. — Vol. 23, No. 2. — P. 74–86. — <https://doi.org/10.1016/j.intaccaudtax.2014.06.001>.
3. Türetken O., Jethefer S., Ozkan B. Internal Audit Effectiveness: Operationalization and Influencing Factors // Managerial Auditing Journal. — 2020. — Vol. 35, No. 2. — P. 238–271. <https://doi.org/10.1108/MAJ-08-2018-1980>.
4. Gebrayel E., Jarrar H., Salloum C., Lefebvre Q. Effective Association Between Audit Committees and the Internal Audit Function and Its Impact on Financial Reporting Quality: Empirical Evidence from Omani Listed Firms // International Journal of Auditing. — 2018. — Vol. 22, No. 2. — P. 197–213. — <https://doi.org/10.1111/ijau.12113>.
5. Maxsudov B.Y., Isroilov I.G'. Ichki audit samaradorligini baholashga ta'sir qiluvchi omillar va ko'rsatkichlar tahlili // Green Economy and Development. — 2025. <https://doi.org/10.5281/zenodo.14778074>.
6. G'oyibov J.J. Ichki audit xizmati samaradorligini baholash // International Journal of Scientific Researchers. — 2025. — Vol. 11, Issue 2. — B. 313–316. — <https://doi.org/10.71337/inlibrary.uz.ijsr.107507>.
7. Shirinov U.A., Po'latov X.O'. Auditni xalqaro standartlar asosida o'tkazishning nazariy, tashkiliy va metodologik masalalari: xalqaro ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. — Samarqand: SamISI, 2026. — ISBN 978-9910-5433-9-5.

Copyright: © 2026 by the authors. This work is licensed under a Creative Commons Attribution- 4.0 International License (CC - BY 4.0)

